

UOT 1+091 (479.24)

Şərifov K.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26.
e-mail: sherifov41@mail.ru

ƏSİRƏDDİN ƏBHƏRİ ƏSƏRLƏRİNİN ŞƏRH VƏ TƏRCÜMƏLƏRİ

Açar sözlər: *filosof, fəlsəfə, haşiyə, tərcümə, alim, əlyazma.*

“İsağoci” və onun şərhçiləri. Orta yüzilliklərdə Azərbaycan xalqının yaratdığı rəngarəng elmi və ədəbi irs özünün zənginliyi ilə fərqlənir. Bu zəngin irs çağdaş tədqiqatçılarımız tərəfindən müntəzəm surətdə araşdırılaraq elm aləminə və geniş oxucu kütləsinə çatdırılır. Həç də həmin araşdırmalar bütün sahələrdə eyni dərəcədə aparılmır. Əgər ədəbiyyat, dilçilik, tarix və s. sahələrdə aparılan intensiv araşdırmalar öz əksini elmi və kütləvi nəşrlərdə daha çox işıqlandırılırsa, bu hal elmi-fəlsəfi fikir tariximizin öyrənilməsi sahəsində o qədər nəzərə çarpmır.

Fəlsəfi fikir tariximizin öyrənilməsi sahəsində alimlərimizin apardıqları tədqiqatları (1; 2; 3; 4; 5) yüksək qiymətləndirməklə bərabər, qeyd etməliyik ki, hələ onlarca Azərbaycan filosofları öz tədqiqatçılarını gözləyir. Həmin alimlərdən bir qisminin əsərlərinin əlyazmaları Azərbaycan Milli EA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılırsa, başqa bir qisminin əsərləri xarici ölkələrin kitabxana və muzeylərində mühafizə edilir. Bu məqaləmizdə biz ancaq Əsirəddin Əbhərinin “İsağoci” əsəri (6) və onun azərbaycanlı şərhçilərindən, eləcə də “İsağoci” və “Hidayət əl-hikmə” əsərlərinin türk dillərinə tərcüməsindən bəhs edəcəyik.

Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində özünəməxsus yeri olan görkəmli Azərbaycan filosofu Əsirəddin Müfəzzəl bin Ömər Əbhəri Cənubi Azərbaycanın Zəncan şəhəri yaxınlığındakı Əbhər adlanan yerdə anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini Zəncan şəhərində aldıqdan sonra öz təhsilini davam etdirmək və elmlərə daha dərinlən yiyələnmək üçün Bağdad şəhərinə getmişdir. Əsirəddin Əbhəri orada antik müəlliflərin və müsəlman filosoflarının, o cümlədən Fərabinin (870-950), Kindinin (vəf. 870), İbn Sinanın (vəf. 1037) və başqalarının əsərlərinə dərinlən yiyələnmiş və dövrünün görkəmli alim-filosofu kimi böyük şöhrət tapmışdır.

Əsirəddin Əbhəri uzun müddət Mosul əmirliyində saray həkimi və münəccimi, sonralar isə müəyyən müddət Kiçik Asiyada işləmişdir. Alim 9 fevral 1265-ci ildə vəfat etmişdir. O özündən sonra zəngin elmi irs qoyub getmişdir. “Hidayət əl-hikmə” (“Fəlsəfəyə giriş”), İsağoci (“Əl-Məntiq”), “Təbiiyyat” (“Təbiət elmləri”), “Lövhiiyyət” (“Teosofiya”), “Mərifət əl-üstürlab” (“Üstürlabın öyrənilməsi”) və başqaları kimi əsərləri onu dövrünün görkəmli alimi kimi tanıtdırmışdır (7, s.839; 8, s.206).

Əsirəddin Əbhərinin geniş yayılmış və müəllifinə şöhrət qazandırmış əsərlərindən biri də “İsağoci” adlı traktatıdır. Aristotelin məntiqinə “Giriş” qədim yunan dilində belə adlandırılmışdır. Traktatın müəllifi isə Lonqin və Platonun tələbəsi filosof-neoplatonik Tirlı Parfiriya (232-təqribən 304) olmuşdur. Parfiriya öz müəlliminə məxsus sistemin populyaşdırıcısı, Platonun əsərlərinin, daha çox isə Aristotelin məntiqinə dair traktatlarının şəhçisi kimi şöhrət tapmışdır. “İsağoci” məktəblərdə məntiq üzrə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur (9).

“İsağoci” traktatının ərəb dilinə tərcüməsi Kindi, Əbül-Fərac bin ət-Tayyib, Əbül-Abbas Əhməd bin Məhəmməd əs-Sərxasi, Məhyəddin Əbdüllətif bin Yusif əl-Bağdadi və

Əbu Məhəmməd Fərabinin işlədiyi variantlarda daxil olmuşdur. Əsirəddin Əbhərinin işlədiyi variantda “İsağoci” işiq üzü gördükdən sonra isə, yuxarıda göstərilən müəlliflərin işlədiyi variantlar sıxışdırılaraq təhsil sahəsindən çıxarılmışdır. Əsirəddin Əbhərinin “İsağoci” əsəri 700 ilə yaxın bir dövr ərzində Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə və Orta Asiyada məntiq üzrə əsas vəsait kimi istifadə edilərək, mədrəsələrdə tədris olunmuşdur. Buna görə də əsərin əlyazmaları Avropa və Asiya ölkələrində geniş yayılmışdır. Azərbaycan EA Əlyazmalar institutunda bu traktatın müxtəlif yüzilliklərdə üzü köçürülmüş 29 əlyazma nüsxəsi saxlanılır. Əsər beş fəsildən ibarət lakonik şəkildə yazılmış məntiqə aid qısa həcmli traktatdır.

Əsirəddin Əbhərinin bu əsəri geniş şöhrət qazandığından müsəlman Şərqi alimlərinin diqqət mərkəzində olmuş, çoxsaylı alimlər, o cümlədən Azərbaycan filosofları tərəfindən bu trakta onlarla şərhlər və haşiyələr yazılmışdır. Əsərin ən məşhur şərhərdən biri Hüsəməddin Həsən əl-Katiyə (vəf. 1358) məxsusdur (10). Əl-Katinin bu şərhinə isə ayrı-ayrı Şərq, o cümlədən Azərbaycan alimləri tərəfindən geniş haşiyələr yazılmışdır. Azərbaycan alimlərindən Sədəddin Sədullah Bərdəini (XI əsr), Məhyəddin Talışini, Numan bin Şeyx Səid Şirvanini və başqalarını göstərmək olar.

Bu haşiyələr sırasında Numan bin Şeyx Səid Şirvaninin yazdığı müfəssəl əsər (11) xüsusilə diqqəti cəlb edir. Numan Şirvaninin həyatı ilə bağlı əlimizdə olan mənbələrdən heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. Lakin alimin əsərlərindən və Orta əsrlərdə müxtəlif müəlliflərin əsərlərinin şərhində Numan Şirvaninin traktatlarından verilmiş çoxsaylı çıxarışlardan görünür ki, o dövrünün görkəmli alimlərindən və məntiqə, dilçiliyə dair əsərlərin müəllifi olmuşdur. Əgər onun əsərinin Katib Çələbinin “Kəşf əz-zünun an asamil-kütub vəl-funun” kitabında göstərildiyini (12, 207) nəzərə alsaq, onun XVII əsrdən əvvəl yaşadığını deyə bilərik.

Numan Şirvaninin bu əsərinin Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazma nüsxələrindən aydın olur ki, haşiyə mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə edilmiş və böyük şöhrət qazanmışdır. Əsərin əlyazma nüsxələrinin, demək olar ki, hamısında (onların sayı 26 ədəddir) Numan Şirvani “mühəqqiq” (“tədqiqatçı”), “müdəqqiq” (“diqqətli araşdırıcı”) və “əllamə” (“görkəmli alim”) adlandırılmışdır. Onun əsərinin əlyazmaları başqa Azərbaycan alimləri və onların əsərlərinin öyrənilməsi üçün də müəyyən imkanlar yaradır. Belə ki, əlyazma nüsxələrində mətnlərin kənarlarında ayrı-ayrı alimlərin, o cümlədən həyat və yaradıcılığı öyrənilməmiş Azərbaycan alimlərinin əsərlərindən çoxlu çıxarışlar verilmişdir.

Numan bin Şeyx Səid Şirvaninin bu haşiyəsi hicri 1330 (1912)-ci ildə “Haşiyət Numan” adı ilə Teymurxan Şurada nəşr olunmuşdur.

Əsirəddin Əbhərinin “İsağoci” traktatına yazılmış başqa bir şərh Şəmsəddin Məhəmməd bin Həməzə əl-Fənariyə (1350-1430) məxsusdur (13, 207). “Əl-Fəvaid əl-Fənariyyə” adı ilə tanınmış bu şərhə yazılmış ən müfəssəl haşiyə Azərbaycan alimi Qul Əhməd Fazil bin Məhəmməd bin Xıdr Cəmaləddin Ağdaşi Şirvaninin qələmindən çıxmışdır (14). O, dilçiliyə, məntiqə və ədəbiyyatşünaslığa dair traktatlara çoxsaylı şərhələr və haşiyələr yazmışdır (15, I c., 203-207, II c., 1062-1064; 16, 842, 846-847). Onun əsərlərinin əlyazma nüsxələri geniş yayılmış və ən böyük kitab xəzinələrində özünə şərəfli yer tutmuşdur. Buna baxmayaraq, bizim əlimizdə olan mənbələrdən onun həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı kifayət qədər məlumat əldə edə bilməmişik. K. Brokkelman onun nisbələrindən birinin də “Kirməsti” olduğunu qeyd etmişdir. Kirməst isə Türkiyədə vilayət adıdır (17, 3847).

Onun əsərinin Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalarının (sayı 43 ədəddir) hamısında nisbəsi Ağdaşi və Şirvani kimi

verilmişdir. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qul Əhməd Azərbaycanın Ağdaş bölgəsində anadan olmuş, orada təlim almış, yazıb-yaratmış, sonra isə Türkiyənin Kirməst vilayətinə getmişdir. Alim təqribən 950/1543-44-cü ildə vəfat etmişdir. Qul Əhmədin elmi irsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmiş, bir sıra dilçilər və filosoflar onun əsərlərinə şərhlər və haşiyələr yazmışlar. Həmin şərh və haşiyələrdə alimlər onu “mövlana” adlandırmışlar. Bu da onun elm aləmində kifayət qədər böyük nüfuza malik bir şəxsiyyət olduğunu göstərir.

“İsağoci”nin şərhinə haşiyə yazmış Azərbaycan alimlərindən biri də Məhyəddin Talışidir (18). O, təqribən XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Məhyəddinin bu əsəri “İsağoci”nin şərhinə yazılmış ən məşhur haşiyələrindən biri olmuşdur. Haşiyənin əlyazmaları Azərbaycanda kifayət qədər geniş yayılmış və dərs vəsaiti kimi mədrəsələrdə istifadə olunmuşdur. Hal-hazırda bu haşiyənin Azərbaycan MEA Əlyazmalar institutunda 107 nüsxəsi saxlanılır.

Əsirəddin Əbhərinin “Əl-İsağoci” əsərinə şərhlər yazmış Azərbaycan alimləri ancaq yuxarıda göstərilənlər deyildir. Umumiyyətlə, yuxarıda göstərilən alimlərlə yanaşı, Əbdürrəhim Türkeşi Şirvani, Feyzullah Ağdaşi, Məhəmməd Əmin Şirvani, Şeyx Səid Şirvani, Yusif Muskuri Şirvani, Nureddin Bərdəi, Məhəmməd Ayrumi və başqaları kimi Azərbaycan filosofları öz tədqiqatçılarını gözləyir. Onların elmi irsi xarici ölkələrdə öyrənilərək, elm aləminə və geniş oxucu kütləsinə təqdim edilsə də, onların öz vətəninə, yəni Azərbaycanda bu elm xadimlərinin əsərləri hələlik çağdaş tədqiqatçılarımız tərəfindən araşdırılmamışdır.

«İsağoci» və «Hidayət əl-hikmə»nin tərcümələri. Əsirəddin Əbhərinin elmi irsinə olan böyük maraq və ayrı-ayrı traktatlarının mədrəsələrdə tədris olunması onun əsərlərinin ərəb dilindən başqa dillərə, o cümlədən türk dillərinə tərcüməsinə böyük ehtiyac yaratmışdır.

Əsirəddin Əbhərinin “İsağoci” əsəri ilk dəfə olaraq XIX əsrin II yarısında İbrahim Ədhəm Kəridi tərəfindən dilimizə tərcümə və şərh olunmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin nəvəsi Nurməhəmməd Abdulla oğlu İmamzadə yazır ki, İbrahim Ədhəm Kəridi əlavəsilə ərəb dilindən «İsağoci» tərcüməsini «Tuhfətül-vildən» («Uşaqlara töhfə») adlandırmışdır (19). İbrahim Ədhəm Kəridi bu tərcüməyə və şərhə iki səhifədən ibarət böyük bir müqəddimə yazaraq, məntiq elminin və bu əsərin həmin elm sahəsində əhəmiyyətindən bəhs etmişdir (20, 66b-67a). Müqəddimənin sonunda yazır ki, Xalisə qarının xeyirxah ənənələrini dirçəltmək və bərpa etmək üçün bu tərcümə «Tuhfətül-vildən», yəni «Uşaqlara töhfə» kimi adlandırılmışdır. Bu qeyddən məlum olur ki, «İsağoci»nin tərcüməçisi İbrahim Ədhəm Kəridi Nurməhəmməd Əfəndi ilə qohumluq əlaqələrinə malik yaxın şəxs olmuş və tərcümənin adını da məhz onun məsləhətilə belə adlandırmışdır.

Görünür, «İsağoci»nin mətni milli oxuculara və tələbələrə tam aydın olması üçün, onun mətninə xeyli əlavələr daxil edərək, əsərdə deyilmiş fikirləri şagirdlərə daha anlaşıqlı şəkildə çatdırmağa çalışmışdır. Bununla bərabər, tərcüməçi əsərin mövzusunun əyani şəkildə izah etmək məqsədilə tərcüməyə çoxlu cədvəllər çəkmişdir. Odur ki, orijinalın mətni bu sərbəst tərcümə nəticəsində bir neçə dəfə artırılmışdır. Cəmi bir neçə səhifədən ibarət olan orijinalın bu tərcüməsi Nurməhəmməd Əfəndinin xırda şikəstə nəstəliq xətti ilə 1307 (1889-90)-cı ildə köçürülərək, 22 səhifəyə yerləşdirilmişdir. Tərcüməyə yazdığı sonluqda Nurməhəmməd Əfəndi mütərcim İbrahim Ədhəm Kəridini «Xəlilür-rəhman» («Mərhəmətli Allahın sevimlisi») adlandırmış, həmkarları arasında fəzilət sahibi olduğunu qeyd etmişdir.

Tərcümə abidəsinin əvvəlində belə bir qeyd var: “Tuhfətül-vildən” əlavəli mütərcimi İbrahim Ədhəm olan “İsağoci” tərcüməsi “Məarif Nizazət” cəkiləsinin 31 nömrəli hicri

1304 (1886-1887)-cü il tarixli 425 nömrəli ruxsatnaməsilə çap olunmuş nüsxədən cənab Nurməhəmmədin əli ilə Nuxada hicri 1307 (1889)-ci ildə məhərrəm ayının 9-da köçürülmüşdür (21, 65a). Buradan da aydın olur ki, bu tərcümə Türkiyədə nəşr olunmuşdur.

Beləliklə, tərcümə tariximizin öyrənilməsi baxımından Nurməhəmməd Əfəndinin bizə çatdırdığı bu tərcümənin əhəmiyyəti danılmazdır.

XIII yüzillikdə islam fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixində Əsirəddin Əbhərinin bir alim və müəllim kimi əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun orta əsrlərdə elm aləmində böyük şöhrət qazanmış əsərlərindən biri də “Hidayət əl-hikmə” adlı fəlsəfi traktatıdır. O, klassik islam fəlsəfəsini məntiq, təbiyyət və ilahiyyat olmaqla üç istiqamətdə şərh etmişdir. Bu traktat orta əsr alimləri tərəfindən maraqla qarşılanmış və ona filosoflar tərəfindən onlarla şərh və haşiyələr yazılmış, ayrı-ayrı ölkələrdə nəşr olunmuşdur.

Əsirəddin Əbhərinin “Hidayət əl-hikmə” əsəri XVIII yüzillikdə dövrünün görkəmli türk alimi, Məkkə qazisi əl-Əfkərmani adı ilə tanınmış Məhəmməd bin Mustafa Həmid əl-Kəfəvi əl-Hənəfi (22, 27-28; 23, 6; 24, II c., 332) (öl.1174/1761) tərəfindən türk dilinə tərcümə olunmuşdur”. Bu tərcümənin əlyazma nüsxələri dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılır. Onun ən mükəmməl nümunələrindən biri Misir Ərəb Respublikasının “Dərül-kutub vəl-vəσαι əl-qaumiyyə” kitabxanasındadır (25). Məhəmməd bin Mustafa əl-Əfkərmani öz tərcüməsini “Əklil ət-təracüm” (“Tərcümələrin tacı”) adlandırmışdır.

Əsirəddin Əbhərinin fəlsəfi traktatlarına yazılmış şərh və haşiyələrinin, eləcə də onun əsərlərinin tərcümələrinin ayrıca olaraq araşdırılması fəlsəfi fikir tariximizin dərinədən öyrənilməsi baxımından olduqca zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan fəlsəfə tarixi. C.1,2. - Bakı, 2014.
2. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. – Bakı, 1994.
3. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. – Bakı, 1986.
4. Şihabəddin Yəhya Sührəverdi. İşraq heykəlləri. – Bakı, 1989.
5. Şihabəddin Yəhya Sührəverdi. Filosofların görüşləri.- Bakı, 1986.
6. Azərbaycan fəlsəfə tarixi. C.2. - Bakı, 2014.
7. Əsirəddin Müfəzzəl bin Ömər əl-Əbhəri. İsağoci. – Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: B-234.
8. Carl Brockelmann. Geschichte der Arabischen litteratur von Carl Brockelmann. Supplement, band. I. Leiden. 1937, p. 839.
9. Katib Çələbi. Kəşf əz-zünun an asamil-kütüb vəl-fünun. I cild. – İstanbul, 1941.
10. Al-Farabi. Loqiçeskie traktatı. Alma-Ata. 1975.
11. Hüsəməddin Həsən əl-Kati. Şərh “əl-İsağoci”. – Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: B-3121.
12. Numan bin Şeyx Səid Şirvani. Haşiyə əla şərh “Əl-İsağoci”. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: B-457.
13. Kəşf əz-zünun an asamil-kütüb vəl-fünun. C.1. - İstanbul, 1941.
14. Kəşf əz-zünun an asamil-kütüb vəl-fünun. C.1. - İstanbul, 1941.
15. Qul Əhməd Fazil bin Məhəmməd bin Xıdr Cəmaləddin Ağdaşi Şirvani. Haşiyə əla “Əl-Fəvaid əl-Fənariyyə”. – Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: B-1471.
16. Katib Çələbi. Kəşf əz-zünun. C.1. – S. 203, 207; C.2. - S.1062-1064.
17. Carl Brockelmann. Geschichte der Arabischen litteratur. Band . I. Leiden. 1943-P. 842, 846-847.

18. Məhyəddin Talışi. Haşiyə əla şərh əl-İsağoci. – Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu. B-2122.
19. İbrahim Ədhəm əl-Kəridi. Tuhfət əl-vildən. B-580, ƏYİ.
20. İbrahim Ədhəm əl-Kəridi. Tuhfət əl-vildən. B-580, ƏYİ.
21. İbrahim Ədhəm əl-Kəridi. Tuhfət əl-vildən. B-580, ƏYİ.
22. Rıda Ömər Kəhalə. Mucəm əl-muəllifin. C.12. – Beyrut. - S.27-28.
23. Abdulla bin Abdurrəhman bin Abdurrəhim əl-Maləimi. Elam əl-məkkiyyinə min əl-qarn ət-təsi ilə qarn ər-rabi aşara əl-hicri.- Məkkə, 2000. - S.6.
24. İsmail paşa əl-Bağdadi. Hidayət əl-arifin əsməil-muallifin əsəril-musannifin. C.2. Beyrut. - S.332.
25. Əsirəddin Əbhəri. Əklil ət-təracüm (Məhəmməd bin Mustafa əl-Əfkərmaninin tərcüməsi). №46. Dərul-kutub vəl-vasaiq əl-qaumiyyə.

Камандар Шарифов

КОММЕНТАРИИ И ПЕРЕВОДЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АСИРАДДИНА АБХАРИ

Резюме

Азербайджанский ученый Асираддин Муфаддал бин Омар Абхари занимает особое место в ряду философов Востока, сыгравших важную роль в истории исламской философской мысли XIII века. Он родился и получил начальное образование в местечке Абхар близ города Занджан Южного Азербайджана. Затем для получения глубоких научных знаний, отправился в Багдад, где получил отличное образование. После этого он вел свою деятельность в Мосуле, где и умер в 1265-м году.

В данной статье впервые проведены исследования глосс азербайджанских ученых к комментариям произведения Асираддина Абхари «Исагоджи», а также тюркских переводов произведений «Исагоджи» и «Хидайат аль-хикма».

Ключевые слова: философ, философия, глосса, перевод, ученый, рукопись.

Kamandar Sharifov

COMMENTARIES AND TRANSLATIONS OF THE WORK BY ASIRADDIN ABHARI

Summary

Azerbaijani scholar Asiraddin Mufaddal bin Omar Abhari takes special place among Oriental philosophers played important role in the history of the XIII century Islamic philosophical thought. He was born and got primary education in the place Abhar near the city Zanzan of South Azerbaijan. Then he went to Baghdad to get deep scientific knowledge from those scholars. Then he conducted his activities in Mosul, where died in 1265.

The given article for the first time deals with glosses by Azerbaijani scholars to the commentaries of the work “Isagodji” by Asiraddin Abhari and Turkish translations of the works “Isagodji” and “Hidayat al-hikma”.

Key words: philosopher, philosophy, gloss, translation, scholar, manuscript.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.10.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.11.2018

Akademik Teymur Kərimli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.